

E. M. FORSTER: NEOBJAVLJENA DRAMA »THE HEART OF BOSNIA« PREMA STRUKTURI I ZNAČENJU ROMANA
A PASSAGE TO INDIA

IVO MARDEŠIĆ

UDK 820-2/-31.09

Sintaksa početnih rečenica prvih poglavlja nagovješćuje kompozicijsku strukturu romana, a analiza strukture otkriva određena njegova značenja. Pri tome određenu ulogu mogu igrati komparacije s nekim glazbenim oblicima. Forsterova neobjavljena drama *The Heart of Bosnia* u izvjesnom je smislu priprema za njegov roman *A Passage to India*.

Prva dva poglavlja Forsterova romana *A Passage to India* (Mosque, Caves) počinju rečenicama koje imaju vrlo sličnu površinsku strukturu.

»Except for the Marabar Caves — and they are twenty miles off — the city of Chandrapore presents nothing extraordinary« (Mosque).
»The Ganges, though flowing from the foot of Vishnu and through Siva's hair, is not an ancient stream« (Caves).¹

Sintaksa tih početnih rečenica daje gramatičkom subjektu manje značenje, a zavisne rečenice posebno ističu ulogu logičkog subjekta. Jedino na taj način možemo objasniti isticanje Marabarskih spilja odnosno rijeke Ganges u poglavljima u kojima ne igraju posebnu ulogu, ali će imati vrlo značajnu funkciju u poglavljima koji neposredno slijede.

»Except for the Marabar Caves«, logički subjekt na početku, najavljuje temu sljedećeg poglavlja »Caves«. Taj početak ima i funkciju šireg pripovjednog okvira za dva prva poglavlja - a uvod u drugo poglavlje proizlazi iz druge rečenice »Mosque«.

»Edged rather than washed by the river Ganges, it trails for a couple of miles along the bank, scarcely distinguishable from the rubbish it deposits so freely«. ⁹

S druge strane, površinska struktura prve rečenice drugog poglavlja kao da ne stoji ni u kakvom odnosu s njegovom tematikom, a pogotovo ne s tekstom zadnjeg poglavlja. S formalne strane »Ca-

¹ E. M. Forster, *A Passage to India*, Penguin Books, 1966. Svi citati uzeti su iz ovog izdanja.

ves« se može smatrati podvrgnutim prvom pripovjednom okviru. Na taj način stječe se dojam da je krug zatvoren i roman bi mogao završiti s drugim poglavljem.

Međutim, dubinska struktura rečenice »The Ganges, though flowing from the foot of Vishnu and through Siva's hair« upućuje nas da usmjerimo pažnju u pravcu o kojem površinska struktura naizgled ne govori ništa. A ona ima kako povratno značenje u odnosu na prvo poglavlje tako i funkciju nagovještaja radnje u onome koje slijedi. Istovremeno negacije u tim rečenicama označavaju unaprijed da se ništa definitivno za konačno značenje romana neće u njima dogoditi, iako glagolski particip »flowing« nagovještava određena zbivanja, za razliku od glagola u »Mosque« koji sugeriraju stanje bez izgleda na promjene. U tom kontekstu imena hinduističkih bogova Vishnu i Siva,² »iz čijih nogu odnosno kroz čiju kosu protječe rijeka Ganges«, imaju posebno značenje u strukturalnom oblikovanju romana. Bog Vishnu, čija se uloga odnosi na prvo poglavlje, »Mosque«, kao da ima funkciju označitelja stanja koje Forster prikazuje u atmosferi ustajalosti, dosade, netrpeljivosti i potpune otuđenosti između Engleza i Indijaca. Svaki pokušaj zbližavanja dovodi do još većeg podvajanja, kao što pakazuje epizoda s poznatom »Bridge Party« ili pak s prijemom koji je priredio Fielding. Nikakvim detaljom pisac ne daje naslutiti ni najmanju mogućnost promjene takva stanja. Jedinu mogućnost uspostavljanja i održavanja međuljudske komunikacije čitalac naslućuje u uspostavljenim odnosima između Fieldinga i Aziza — pri čemu je bila odlučujuća fotografija Azizove žene. Rijeka Ganges, koja u romanu ima strukturalnu funkciju čvrstog povezivanja prvog i drugog poglavlja, teče »iz nogu boga Vishne i kroz kosu boga Sive«. Dubinska struktura te rečenice označuje kraj dotadašnjeg stanja, odnosno početak njegovog rušenja — ukazujući na dolazeće nesporazume i sukobe. Ali iako ima važno povratno značenje u odnosu na »Mosque«, ona ima i centralno značenje prema zadnjem poglavlju »Temple«.

Trodjelna struktura početnih rečenica analogna je strukturi romana, s time da svaka ukazuje na poglavlje koje slijedi. Istovremeno poglavlje »Mosque« najavljuje teme, provedbe kojih predstavljaju sljedeća poglavlja. Na taj način »Mosque« predstavlja ekspoziciju djela.

Centralna tema, ona o odnosu između Engleza i Indijaca, pojavljuje se gotovo na samom početku (ch. 2, str. 12). Ovdje autor uvodi

² »Vishnu ... The second god of the Hindu triad, called 'The Preserver'. He has many avatars, or incarnations, as Rama and Krishna ...«

»Siva ... One of the supreme deities of Hinduism ... representing the principle of destruction, and also the reproductive or restoring power«. Webster's New Collegiate Dictionary, 1959.

i lik doktora Aziza, označujući posebnom gramatičkom strukturom njegovu značenje centralnog lika u romanu.³ Aziz u tom času ne pokazuje osobitu zainteresiranost za raspravljani problem kao što to pokazuju njegovi zemljaci - njegova bi reakcija prije ukazivala na ravnodušnost.

U okviru te prve, centralne teme, pisac najavljuje i drugu, koja ima šire značenje. To je međuljudski odnos u najširem smislu, bez obzira na porijeklo, rasu ili dob. Tako susret između Aziza i Mrs. Moore uspostavlja na samom početku dubok osjećaj međusobnog razumijevanja i privrženosti koji će biti prisutni do kraja romana. U predodžbi Aziza Mrs. Moore zadobiva gotovo nadzemaljske dimenzije, ona je uzdignuta iznad nivoa obične ljudske egzistencije (dakle izvan i iznad pripadništva engleskoj koloniji u Indiji), pojavljuje se kao jedan od stupova džamije s kojom je Aziz duboko religiozno i emocionalno povezan.

»The secret understanding of the heart! He repeated the phrase with tears in his eyes, and as he did so one of the pillars of the mosque seemed to quiver. It swayed in the gloom and detached itself ... Another pillar moved, a third, and then an Englishwoman stepped out into the moonlight«. (21)

Za vrijeme cijelog susreta zvukovi predstave u engleskom klubu odjekuju slabo i nejasno u daljini, pa iako je Mrs. Moore Engleskinja, oni su u kontekstu susreta znak prisustva nečeg stranog i neodređenog.

Teme su još određenije naznačene u ekspoziciji i dvama novim susretima. »The Bridge Party« je pokazala potpunu nemogućnost zbližavanja Engleza i Indijaca, kao i sljedeći susret u Fieldingovu stanu koji je ujedno prvi (a i posljednji) skup svih glavnih likova, te na svojevrsan način predstavlja integraciju centralne i, u kompozicijskoj strukturi romana, sporedne teme. Formativna funkcija pojednog lika u kompoziciji romana već je ovdje očita, a osobito likovi Mrs. Moore i Aziza. Oni predstavljaju objedinjenje obiju tema već od samog početka, pa se mogu usporediti, u funkcionalnom smislu, s imenima bogova Vishnu i Siva, odnosno rijekom Ganges. Aziz je jedini od glavnih likova prisutan stalno od početka do kraja romana, a Mrs. Moore, koja u određenom trenutku, u daljnjem tekstu romana, postaje »a Hindu goddess, Esmis Esmoor«, dobija mnogo šire značenje, može se usporediti s ulogom boga Vishne, a njen potomak Ronny, »destroyer«, ima konotaciju boga Sive u sljedećem poglavlju. Prema funkcijama i strukturalnim ulogama koje će imati u nastavku romana likove već sada možemo klasificirati u tri grupe: »subjekte«

³ »Abandoning his bicycle, which fell before a servant could catch it, the young man ...« E. M. Forster, op. cit., str. 12.

I. MARDEŠIĆ

(Adela, Aziz) i »objekte« (pripadnici suprotne rase), te »pomagače« (Mrs. Moore, Fielding, Godbole) i »protivnike« (Ronny, Englezi, Indijci). Oni će kasnije, u provedbi teme, dolaziti u razne međusobne situacije, njihova će pojedinačna uloga biti jače ili slabije izražena, da bi na kraju romana ostali samo oni koji će svojom strukturalnom funkcijom uvelike odrediti i značenje djela.

II

Provedba tema označenih u ekspoziciji, tj. u poglavlju »Mosque«, sprovedena je drugačijom romansijerskom tehnikom. Već smo spomenuli da dubinska struktura prve rečenice poglavlja »caves« ukazuje na određenu radnju, određene događaje, za razliku od prve rečenice »Mosque« gdje se ne nagovještavaju nikakve promjene. U ekspoziciji teme su eksplicitno postavljene. Grupa Indijaca - muslimana raspravlja o mogućnostima uspostavljanja prijateljskih odnosa s Englezima, kojom prilikom Azizova uloga nije odmah jasno definirana.

»Why talk about the English? Brrr ...! Why be either friends with the fellows or not friends?« (14)

Adela Quested pojavljuje se nedugo zatim i njene su prve riječi

»I want to see the *real* India« (25)

Za razliku od Aziza, Adelina uloga je eksplicitno najavljena - traženje skrivenih osobina te tajanstvene zemlje, otkrivanje njenih nepoznatih i čudesnih pojava, upoznavanje ljudi koji su iz te zemlje potekli i s njom su sudbinski povezani. Sporedna tema, ona šira po značenju iako u kompoziciji romana podređena prvoj, najavljena je susretom Aziza i Mrs. Moore.

U poglavlju »Caves« gotovo da i nema eksplicitnih aluzija na najavljene teme. One su razrađene varijacijom određenih slika odnosno motiva koji se pojavljuju ranije. Na početku romana Marabarske spilje su kao

»... a group of fists and fingers... thrust up through the soil ...« (11)

Ova nadrealistička i zastrašujuća slika ponovljena je s jačim intenzitetom na početku poglavlja koje slijedi.

»Fists and fingers thrust above the advancing soil-here at last is their skin, finer than any covering acquired by the animals, smoother than windless water, more voluptuous than love«. (125)

Unutrašnji zidovi spilja su glatki poput ogledala. Posjetilac koji zapali šibicu vidjet će još jedan plamen na suprotnoj strani.

»The two flames approach and strive to unite, but cannot, because one of them breathes air, the other stone. A mirror inlaid with lovely colours divides the lovers, ...« (124)

Uvodni dio »Caves« načinom opisa vanjskih i unutrašnjih dijelova spilja govori o glavnoj i sporednoj temi najavljenim ranije, izbjegavajući lehniku ekspozicije, tj. otvorenog raspravljanja. Obje teme se ovdje spajaju i zajedno razrađuju (Aziz je prikazan u odnosu na Adelu i istovremeno na Mrs. Moore) i objedinjuju se kroz njegov lik. Taj dio je i metaforički okvir pripovijedanja koje će uslijediti. Naslanja se na drugu rečenicu poglavlja »Mosque«, označava kontinuitet radnje, a formalna veza između njih je rijeka Ganges.

»Edged rather than washed by the river Ganges ...« (Mosque)
»The Ganges, though flowing ...« (Caves)

Aziz na početku putovanja nailazi na neprilike koje će ga pratiti do kraja puta. Pisac kaže da se to događa

»... because he had challenged the spirit of the Indian earth, which tries to keep men in compartments«. (127)

Naizgled komičan događaj na stanici prije polaska također je indikacija nemogućnosti zbližavanja. »So near and yet so far« (130) više se odnosi na Azizov odnos prema Englezima nego zaostalim putnicima. Azizov susret s Mrs. Moore ponovno mu pruža zadovoljstvo, uživanje što može ponuditi gostoprimstvo njoj i Adeli. Ali i tu dolazi do nesporazuma, jer je pojam gostoprimstva drugačiji za Engleze nego za Indijce. Njegov stav da je »sretnije davati nego primati« mijenja se u svoju suprotnost u kontaktima s Englezima. Nesporazumi nastaju pri razgovoru o indijskim kraljevima i velikanima, kad se i sama imena pogrešno čuju i krivo interpretiraju (142), tu je i različit odnos prema religijama (143), neugodan doživljaj u Marabarskim spiljama i raspoloženje nakon posjete njima (148), kad Mrs. Moore

»... realized that she didn't want to write to her children, didn't want to communicate with anyone, not even with God«. (148)

Značanja je, iako skrivenija, tehnika metaforičke prezentacije tema odnosa Engleza i Indijaca, kao i odnosa među samim Englezima. Ovdje je relevantna usporedba nekih opisa prirode između ovog i prethodnog poglavlja. U »Mosque« nebo je plavo-blijede boje, a poslije zalaska sunca ima

»... new circumference — orange, melting upwards into tenderest purple«. (10)

U »Caves«, kad se engleski putnici unaprijed vesele prizoru izlaska sunca, događa se nešto posve neočekivano.

I. MARDEŠIĆ

«As she spoke, the sky to the left turned angry orange. Colour throbbed and mounted behind a pattern of trees, grew in intensity ... They awaited a miracle. But ... nothing occurred.» (136)

Nemogućnost realizacije očekivanih nada i ovdje ima šire značenje, kao što i sama Indija predstavlja nešto više od zemlje koju Adela hoće upoznati. Tako će još jedan događaj na putu do Marabarskih spilja imati dodatno značenje. Nesporazum nastaje kad Adela ugleda zmiju, a njenu izjavu svi prisutni potvrđuju. Ali kad Adela još jednom pogleda »zmiju« kroz Ronnyjev dalekozor zaključuje da je to samo ostatak palmina drveta - no s time se nitko ne slaže. Ronny je predstavnik službene Engleske u Indiji, a Adela tek pridošlica. Njena priroda bi mogla biti bliska Indijcima, ali gledajući »službenim očima« udaljava se od mogućnosti zblizavanja. Ronnyjev dalekozor naći će se na zemlji, strgnut s Adelina ramena nakon nesretne ekspedicije u jednu od Marabarskih spilja, i služit će kao dokaz u kasnijem procesu protiv Aziza. I druge pojave koje su ranije prikazane kao smirujuće i donekle lijepe (10) djeluju ovdje zastrašujuće i tjeskobno.

»The sky dominated as usual, but seemed unhealthily near. (140)
A dok je Mrs. Moore kod prvog susreta s Azizom predstavljena kao jedan od tri stupa džamije, izletnici se ovdje zaustavljaju na

»... a sort of tray ... Three hills encircled the tray. Two of them pumped out heat busily but the third was in shadow, and here they camped. 'A horrid, stuffy place really', murmured Mrs. Moore to herself.« (140)

stvarajući atmosferu suprotnu onoj u kojoj je svježina noći mogla pobuditi prijateljstvo. Oblici i pojave u prirodi dovode i do raskida krhko uspostavljenih veza i među samim Englezima. Aziz i Adela hodaju po kamenu koji slični na »inverted saucer« (150). Adela ugleda »a double row of footholds« (150) koji je podsjećaju na raniju situaciju i iznenađa shvaća da nema ništa zajedničkog s Ronnyjem. A kroz čitavo poglavlje provlači se, poput dubokog tona koji sugerira zlu slutnju, pridjev »appalling«, koji nećemo naći u drugim dijelovima romana. »Appalling catastrophe« kad je izgubljen vlak (130), »how appalling if we let you miss the Tay!« (135) govori Adela Mrs. Moore, Adela je bila »vexed rather than appalled« (150) kad je sebe upitala voli li Ronnyja, a pitanje Azizu koliko ima žena opet je bilo »appalling hideous« (151). Nakon događaja u Marabarskim spiljama situacija postaje »worse and worse, appalling« (162), Adela je imala »some appalling experience« (174), ako se dokaže da nije u pravu i to će biti »so appalling« (201), a prije odlaska na sud »the strain was appalling« (208). Atmosfera užasa i straha koju je pisac stvorio, između ostalog, i ritmičkim ponavljanjem riječi »appalling«, ostaje nepromijenjena skoro do kraja poglavlja. Njegov završetak je suprotan onome koji čitalac može očekivati nakon prvog poglavlja. Likovi

i njihovi međusobni odnosi u strukturi romana mijenjaju se. Adela kao subjekt potpuno nestaje, Aziz od subjekta postaje objekt optužbi i sudskog procesa. Mrs. Moore kao »pomagač« nestaje iz fiktivnog svijeta romana, Fieldingova se uloga također mijenja, a jedino Godboleova uloga i funkcija u romanu ostaje nepromijenjena, pa u strukturalnom smislu predstavlja snažnu sponu između sva tri poglavlja.

III

Vratimo se ponovno na prvu rečenicu poglavlja »Caves«. Za nju smo rekli da je njena dubinska struktura značajna ne samo za poglavlje koje otvara već i da ima povratno značenje. Ali njena je struktura važna i za zadnje poglavlje »Temple«. Značaj imena hinduističkih bogova je već spomenut, ali je za pristup ovome dijelu romana potrebno poznavati i treće ime, tj. boga Krišne, čija se ceremonija rođenja ovdje svetkuje. Krišna je u hinduističkoj religiji avatar boga Vishne, koji se u srednjevjekovnoj indijskoj poeziji slavi kao junak, pobjednik nad demonima i zaštitnik ljudi.⁴

Očekujući daljnju razradu strukturalnog obrasca na način kako ga možemo očekivati na temelju prva dva poglavlja i njihovih uvodnih rečenica dolazimo do zaključka da naizgled poglavlje »Caves« označava njegov kraj. »Temple« nema uvodnog poglavlja kao što ga imaju prva dva, ali između »Caves« i »Temple« nalazi se jedan kratak međutekst, jedini koji daje opis jedne izvanindijske sredine, Egipta, Mediterana i njegovih gradova, mediteranske arhitekture i ljepote njenih oblika, suprotstavljene bezobličnošću indijskih oblika, pejzaža i građevina. Ta »mediteranska čežnja engleske književnosti«⁵ prisutna je i u ovom Forsterovu djelu i ima šire značenje. Ona nije samo pribežište od konvencionalnosti i frustracija života među engleskom srednjom klasom već postaje i utočište onih koji žive u jednom neharmoničnom svijetu u kojem nema nikakova sklada između »djela čovjeka i zemlje koja ih podržava« (275). »The Mediterranean is the human norm« (275), razmišlja Fielding dok piše razglednice svojim indijskim prijateljima, a u njegovu razmišljanju čujemo i Forstera.

»... indeed, without form, how can there be beauty?« (275)

Ovaj kratak međutekst ima i posebno značenje u strukturi romana, i to prije svega u odnosu na zadnje poglavlje »Temple«, iako naizgled s njim nije povezan. On ima funkciju stvaranja dojma velike prostorne distance od mjesta dotadašnjih događaja, koji će biti snažnije istaknut na početku poglavlja, pa preuzima ulogu uvodnog teksta. A prostorna i vremenska udaljenost opet je izražena već i strukturom prve rečenice.

⁴ *Opća enciklopedija*, 4, Zagreb, 1978.

⁵ Ivo Vidan, *Tekstovi u kontekstu*, Liber, Zagreb, 1975, str. 256.

I. MARDEŠIĆ

»Some hundreds of miles westward of the Marabar Hills, and two years later in time, Professor Narayan Godbole stands in the presence of God« (279).

Poglavlje »Temple« predstavlja »ponavljanje s varijacijama«, odnosno ono što se u glazbenoj terminologiji naziva reprizom u trodjelnoj strukturi, ili trodjelnoj formi, glazbenog djela koja se obično grafički označava kao A1 - B - A2. David Lodge u svom djelu *The Language of Modernist Fiction* navodi kako, umjesto labave narativne strukture i nepostojanja jedinstva proznog djela, u modernom romanu pojavljuje se, između ostalog, »... ponavljanje s varijacijama motiva, slika, simbola, tehnika često nazvana 'ritmom', 'leitmotivom' ili 'prostornim oblikom'«. ⁶ Pri tome je vjerojatno imao na umu i autora romana *A Passage to India* koji je pojam »ritma« vjerojatno prvi uveo u teoretska razmatranja o problemima romana još 1927. godine, ⁷ jer Lodge navodi gotovo *verbatim* neke Forsterove postavke. Sličnost strukture romana *A Passage to India* s tek spomenutom trodjelnom glazbenom formom toliko je upadljiva da se ne može zanemariti.

Već spomenuta prva rečenica, po strukturi drugačija od početnih rečenica prvih poglavlja, ujedinjuje njihove prostorne i vremenske odnose. »Temple« počinje proslavama za proslavu rođenja boga Krišne koje predvodi profesor Godbole, Indijac-hindustanac. On se prvi put pojavljuje u poglavlju »Mosque« na prijemu kod Fieldinga. Njegova pojava

»... suggested harmony — as if he had reconciled the products of East and West, mental as well as physical, and could never be discomposed«. (71)

U toku ne baš uspjele zabave, nakon koje su se svi osjećali »zlovoljno i bijedno« (77), profesor Godbole je pjevao pjesmu u kojoj je zazivao dolazak Šri Krišne koji se nikako ne pojavljuje. Istom prilikom Aziz u razgovoru s Mrs. Moore govori o užicima darivanja i izražava nadu da će njegovi sunarodnjaci uvijek moći davati.

»So we would sit giving for ever — on a carpet instead of chairs, that is the chief change between now and then ...« (70)

Godbole na početku poglavlja »Temple« očekuje dolazak boga i

»He and Professor Godbole stood at the opposite ends of the same strip of carpet« (279)

⁶ David Lodge, »The Language of Modernist Fiction«, u *Modernism*, ed. Malcolm Bradbury and James McFarlane, Penguin Books, London, 1976, str. 481—496.

⁷ E. M. Forster, *Aspects of the Novel*, Penguin Books, 1966. U poglavlju »Pattern and Rhythm« Forster kaže da se ritam »može definirati kao ponavljanje plus varijacija«, str. 169.

Rođenje boga Krišne je realizacija invokacije iz prvog poglavlja, ali taj događaj dovodimo u vezu i sa središnjim poglavljem, pogotovo ako ga uzmemo kao utjelovljenje boga Vishne - onoga »koji čuva i štiti«. Ako ove dvije pojave postavimo u odnos prema citiranim riječima Azizovim, dolazimo do zaključka da motiv rođenja boga Krišne ima funkciju strukturalnog povezivanja prvih dvaju poglavlja s trećim, ukazujući istovremeno i na mnogo šire značenje - ostvarenje Azizova predviđanja. Preuzevši Azizovu ulogu, Godbole se prisjeća Mrs. Moore i njegovo razmišljanje predstavlja daljnju »razradu« doživljaja Mrs. Moore. U »Mosque« Mrs. Moore naziva osu »pretty dear« (35). U »Temple« Godbole se sjeća ose koju je negdje vidio, »možda na kamenu« (282). Razumijevanje za »bolove kamenja« koje se javlja u »Caves« (240) Godbole ipak ne može prihvatiti,

»he had been wrong to attempt the stone« (282),

pa i u tom kontekstu »Temple« označuju prekid s burnim i kobnim događajima koji su opisani u poglavlju »Caves«. Godbole preuzima i ulogu Mrs. Moore te njegov lik predstavlja izvjesnu sublimaciju njegove prethodne uloge i uloge lika Mrs. Moore. Boje, koje u Forstera imaju značajnu funkciju, i ovdje imaju posebno značenje. Profesor Godbole pleše

»... (on) the strip of red carpet« (282)

i približava se kasnije kolijevki

»... with a red silk napkin in his arms (which) was God«. (283)

Crvena boja, u usporedbi s »pale purple« (71) koja karakterizira Godbolea kod prve pojave, označava viši stupanj u realizaciji šire teme najavljene u ekspoziciji. Uz sjećanje na Mrs. Moore Godbole ponovno zaziva boga Krišnu.

»He had, with increasing vividness, again seen Mrs. Moore ... He was a Brahman, she Christian ... It was his duty ... to place himself in her position and to say to the God, 'Come, come, come, come'« (285-86)

Za razliku od pjesme u prvom poglavlju na svečanosti proslave rođenja boga Krišne svirači i pjevači

»... produced a new rhythm« (281)

koji je potakao prisutne da vole sve ljude, čitav svijet, a sitnice iz njihove prošlosti, »sićušni odlomci detalja« pojavljuju se na trenutak da se spoje u sveopću toplinu radosti (281). To je sušta suprotnost zabavi na početku romana nakon koje

»Everyone was cross or wretched. It was as if irritation exuded from the very soil«. (77)

I. MARDEŠIĆ

Sličnih drugih paralela nalazimo bezbroj u poglavlju »Temple«, a sve služe stvaranju potpuno suprotnog dojma od onog stvorenog na početku romana. Tako ceremonije hinduističkih svečanosti rođenja boga Krišne pružaju još jedno ponavljanje u smislu kontrasta prvom poglavlju. Aziz objašnjava Ralphu atmosferske prilike (a one su uvijek povezane s raspoloženjem, postupcima i ishodom događaja). Aziz žali što Mrs. Moore nije mogla doživjeti Indiju onakvom kakva je u tom času.

»Now is the time when all things are happy, young and old« (307). Još ćemo dovesti u vezu tzv. »Bridge Party« s događajem na vodi pri samom kraju romana. Pri kraju proslave rođenja Krišne bog, koji je na početku imao »the ninety-nine names« (20) odnosno »the ninety-nine attributes« (119) slavljen je ovdje »without attributes« (309). U daljnjem opisu svečanosti Aziz i Ralph se nalaze u brodiću da bi ih mogli promatrati, i

»Old Godbole detected the boat ... and waves his arms — whether in wrath or joy Aziz never discovered« (309).

U drugom brodiću se nalazio Fielding i Stella, također da bi promatrali svečanosti, te prilikom naleta vala brodići se prevrnu. Ako ovaj događaj prihvatimo kao kontrast »the Bridge Party«, odnosno kao njenu »reprizu s varijacijama«, tada je možemo interpretirati kao realizaciju u kojoj obje prije spomenute teme nalazimo »u glavnom tonalitetu«, ako se poslužimo glazbenom terminologijom.

»They plunged into the warm, shallow water, and rose struggling into a tornado of noise ... That was the climax, as far as India admits one.« (310)

Ta scena, koja snagom opisa podsjeća na biblijsku scenu krštenja i ulaska u nov život, predstavlja vrhunac Forsterove tehnike u oblikovanju onoga što on naziva ritam, ali i strukturalno, tj. uspo-ređena i povezana s ranijim elementima romana, predstavlja centralan događaj za značenje romana. Uranjanje u vodu koja, iako neimenovana, predstavlja daljnju funkciju rijeke Ganges u romanu i označuje u fikcijskom svijetu romana kraj pokušaja traženja, sukoba i nesporazuma i objavljuje realizaciju one druge, šire teme postavljene na početku romana, teme koja je prvi put nagovještena susretom Aziza i Mrs. Moore, ali mnogo šire i sveobuhvatnije razrađena opisom susreta u Fieldingovu stanu. Forsterov ideal o općoj toleranciji, ljubavi i razumijevanju nalazi umjetnički izraz u toj »sceni krštenja«, pa »God is love« (311) ili »God si love« (281) ukazuje na Forsterovu gotovo metafizičku koncepciju sveopće ljubavi među čovječanstvom.

Međutim, ostaje još ona uža tema iz ekspozicije koja, iako uključena u širu, ima još i dodatni, zaključni dio. Prvo poglavlje završava prividnim prijateljstvom između Aziza i Fieldinga. Takav završetak

odgovarao bi *codettu* u trodjelnoj glazbenoj kompoziciji. Zadnje poglavlje, »Temple«, opet završava susretom između Aziza i Fieldinga, šetnjom i razgovorom koje ne daje naslutiti tako skoro zблиženje i »pomirenje« između dvije nacije. Umjetnik i humanist Forster osjeća i vidi mogućnost zблиženja ne samo Engleza i Indijaca, već svih ljudi svijeta, ali Forster, poznavalac historije i sociološke pozadine njihovih odnosa, svjestan je da je bez daljnjih događaja i promjena to jedva ostvarljivo. Takav završetak romana, u kojem Aziz iznosi svoje gorljive, programatske ideje o borbi protiv Engleza i njihovom istjerivanju iz Indije (govor koji ponešto odudara od konteksta romana i dotadašnjeg oblikovanja problema), kao i sve što ga prati odnosno što slijedi, odgovara *codi* u istoimenom glazbenom obliku.

Inzistiranje na usporedbi s glazbenim formama ne mora dovesti do adekvatnijih i sigurnijih rezultata u analizi književnog djela, iako su sličnosti u strukturama između jednih i drugih već ranije zapažene pa čak i utvrđene,⁸ a i sam Forster tvrdi da je »vjerojatno da će roman i novela u glazbi naći svoju najbližu paralelu.«⁹ Stoga nam je i ovdje razmišljanje i analiza u okvirima glazbenih oblika, nadamo se, pomoglo da dođemo do zaključka koji smo malo prije iznijeli, dovodeći različite, naizgled slučajne i nevažne pojedinosti u takav međusoban odnos koji sugerira najvjerojatnije značenje romana i piščevu poruku. Pa ako se ponovno vratimo na sintaksu početnih rečenica i njihovu ulogu u analizi cjelokupne strukture romana i nakon što u cijelosti sagledamo sve elemente, njihov razvoj, transformaciju i konačnu funkciju - vidjet ćemo da su sve te jezične pojave ukazivale na određenu glazbenu strukturu koja je i sugerirala razmišljanje o dvjema temama. »Completeness, not reconstruction« (282) razmišlja Godbole prilikom proslave rođenja boga Krišne, a komparacija sa spomenutom muzičkom strukturom doprinijela je takvom dojmu pri završetku romana.

IV

Problem odnosa među ljudima općenito, odnosno između Engleza i stanovnika »primitivnijih« krajeva svijeta i sredina, postavio je Forster u jednom ranijem djelu koje ni do danas nije objavljeno. To je drama »The Heart of Bosnia« koju je Forster napisao vjerojatno 1911. godine,¹⁰ dakle punih trinaest godina prije izlaska romana *A Passage to India* 1924. godine.

⁸ René Wellek and Austin Warren, *Theory of Literature*, New York, 1949, str. 126. »Literary imitations of musical structures like leitmotiv, the sonata or symphonic form seem to be more concrete.«

⁹ E. M. Forster, *Aspects of the Novel*, str. 169.

¹⁰ P. N. Furbank, *E. M. Forster: A Life*, Vol. one: *The Growth of the Novelist* (1879—1914), London, 1977. Furbank navodi Forsterove književne ak-

I. MARDEŠIĆ

Radnja drame događa se u Britanskom konzulatu u Bosni, dan nakon održane svečanosti i plesa, koji su priredili konzul i njegova supruga. Oni razgovaraju o događajima na plesu, njihova kći Fanny hvali se kako je osvojila srce mladog Mirka, a njena majka joj otkriva da je još jedan mladi Bosanac njoj, majci, otkrio svoju zaljubljenost u Fanny. Dolazi taj drugi zaljubljenik, Nikola, i u razgovoru S Fanny otkriva joj svoju ljubav, ali istovremeno obećaje konzulu da će štiti njegovu kuću u njegovoj odsutnosti. Njegova naglost prema Fanny izaziva njenu nepovoljnu reakciju. Dolazi i Mirko, prijatelj Nikolin, i uskoro saznaju da su obojica zaljubljeni u Fanny. Saznanje o suparništvu dovodi do svađe i skoro tragičnog završetka po prijatelje. Dolazak Fanny zaustavlja njihov konačni obračun. Izenada shvaćaju da je Fanny uništila njihovo dugogodišnje prijateljstvo, njihovu privrženost i ljubav - kvalitete koje su držali važnima od svega. Naglo odlučuju da je ubiju kako bi sačuvali stanje dotadašnjih odnosa među sobom, pa svoju odluku i izvršavaju.

Dosadašnje neobjavljivanje te drame nimalo ne treba začuditi jer nam se čini da djelo nema nekih većih književnih kvaliteta, a sam jezik je prilično antidramatičan i ne obećaje uspješniju izvedbu na pozornici. Možda je i to razlog što drama nikad nije izvedena, ikao je »skoro postavljena na scenu 1914. godine«¹¹, vjerojatno nakon poznatih događaja oko sarajevskog atentata te iste godine. Ovdje nas drama »The Heart of Bosnia« zanima iz dva razloga: prvo, zašto je Forster izabrao »srce Bosne« kao mjesto događaja njegove drame i kakvu je sliku dao o Bosni, i drugo, drama »The Heart of Bosnia« kao moguća studija problema odnosa između Engleza i ljudi tada smatranih na periferiji evropske civilizacije i kulture ili čak izvan nje - dakle kao neka predradnja za umjetnički prikaz problema koji će Forster razraditi na mnogo višem umjetničkom nivou i s razvijenijim senzibilitetom u romanu *A Passage to India* godinama kasnije. Zapravo kad je napisao »The Heart of Bosnia« Forster još nije bio posjetio Indiju. On će to učiniti tek sljedeće, 1912. godine, i iste će godine početi pisati svoj roman o problemima te zemlje i o odnosima Engleza i Indijaca u njoj.

Da li je Forster imao neka druga saznanja o Bosni i njenom glavnom gradu, osim onih koje je mogao dobiti iz uobičajenih izvora informacija, ne znamo, a to trenutno nije ni predmet sadašnjeg interesa. Možda bismo mogli prihvatiti mišljenje do danas vjerojatno najpoznatijeg Forsterova biografa P. N. Furbanka koji iznosi podatak da se u Bosni tih godina (1908—1910) mnogo pisalo u engleskim

tivnosti 1911. godine, pa između ostalog spominje i »The Heart of Bosnia« kao djelo koje je nastalo iste godine. Fotokopiju tipkanog teksta drame dobio sam od King's College Library, Cambridge, England, gdje se nalaze i ostali Forsterovi rukopisi.

¹¹ Malcolm Bradbury, et., *Forster, Twentieth Century Views*, Englewood Cliffs, New Jersey, 1966.

novinama.¹² Ipak možemo istaći da je Forster znao mnogo više o zemlji u kojoj se njegova drama odigrava nego što je mogao saznati iz novina, jer se o nekim detaljima koje se spominju u drami vjerojatno nije pisalo ni govoriло u svakodnevnoj komunikaciji.

Forster pokušava dati sliku jednog aspekta Bose - zapravo problem duboke međusobne povezanosti, ali i moguće netrpeljivosti, između pojedinih porodica te nepoznate i pomalo egzotične zemlje. Osobit naglasak je stavljen na važnosti i neprikosnovenosti prijateljstva kakvo je u drami prikazano između dvojice mladih ljudi, Nikole i Mirka, na njihovu tijesnu i sudbinsku povezanost sa zemljom u kojoj žive, spomenuta je nekad postojeća krvna osveta i naslućena mogućnost njenog daljnjeg postojanja. Nalazimo i aluzije na klimatske osobine zemlje, »horrid cold winds and horrid hot sun«.¹³ Kao što je nepredvidiva i često neobjašnjiva zemlja, tako je nepredvidivo i neobjašnjivo ponašanje njenih ljudi - sa stanovništva Engleza članova Britanskog konzulata. Mirko i Nikola su (uz služe) jedini likovi domaćeg prostora - iskreni, prostodušni, hrabri, čuvari zemlje i narodne tradicije, puni izrazite gostoljubivosti, spremni da sve pruže i poklone gostu-strancu, da mu dadu »the heart of Bosnia«. Ali taj isti stranac ne smije izazvati neslogu među njima, ne smije narušiti njihovo prijateljstvo, te u slučaju takve opasnosti oni pribjegavaju krajnjem sredstvu - pobuni i ubojstvu onoga koji izaziva razdor. Tako i drama završava ubistvom Fanny, kćerke britanskog konzula, a Mirko i Nikola odlaze zajedno iz Britanskog konzulata u svoje planine, među stijene, potoke i rijeke gdje će nastaviti jednostavan život pun privrženosti, iskrenosti, razumijevanja i ljubavi. Neki su književni povjesničari pokušali objasniti taj odnos između Mirka i Nikole nekim crtama iz Forsterove biografije. »One deeply cherished and lifelong daydream of his (Forster's) was to have a loving brother with whom he could share his secrets; it was a poignant dream, but in his play he found it impossible to clothe it in social realities«.¹⁴ Iako možemo prihvatiti i takvu interpretaciju, čini nam se da su i »socijalne realnosti« ipak barem implicirane, jer proizlaze iz cjelokupnog konteksta, a osobito iz kraja drame.

Možda je drama »The Heart of Bosnia« zanimljivija iz onog drugog aspekta, tj. kao Forsterova priprema za njegov roman *A Passage to India*. Bez obzira na osnovnu temu koja je zajednička objema djelima, odnosno problem odnosa između Engleza i ljudi iz manje civiliziranih prostora, u »The Heart of Bosnia« nalazimo

¹² »Bosnia had been much in the news in recent years, first with its annexation by Austro-Hungary in 1908, and again in June 1910 when, at Sarajevo, during the opening of the new Diet, a Serbian anarchist made an attempt to assassinate the Governor«, P. N. Furbank, *op. cit.*, str. 200.

¹³ »The Heart of Bosnia«, tipkani tekst rukopisa, str. 8. Svi ostali citati uzeti su iz tog rukopisa, s oznakama stranica u zagradama.

¹⁴ P. N. Furbank, *op. cit.*, str. 201.

I. MARDEŠIĆ

i nekoliko drugih motiva koje Forster razrađuje kasnije u romanu *A Passage to India*. Na početku drame pratimo konverzaciju između Mr. Stevensa i Mrs. Stevens o balu koji su dali prethodne večeri u čast domaćih gostiju. Taj događaj neobično podsjeća na »Bridge Party« u *A Passage to India*, zabavu koja je bila priređena da se pomogne »premostiti« jaz između Engleza i Indijaca.

»My concern was to bring us into contact with the people of this country, to understand them, to help my countrymen to understand them ... To know one's own countrymen is difficult enough; to know of another race almost impossible.« (2)

Mr. Stevens, kao predstavnik službene engleske vlasti, poduzima akcije koje mu službena dužnost nalaže, kao što će to raditi Turton i Heaslop, iako s manje eksplicitno izraženom namjerom. Kao što je »Bridge Party« završila neuspjehom tako će i bal u konzulovoj kući dovesti do tragičnih posljedica. U tom smislu se uloge Mr. Stevensa iz »The Heart of Bosnia« i Turtona odnosno Ronnyja Heaslopa iz *A Passage to India* mogu i dalje komparirati, pa je lako uočiti da su njihovi stavovi vrlo slični. Nakon tragičnih događaja prouzrokovanih posjetom Marabarskim spiljama, Turton, u razgovoru s Fieldingom, uzvikuje ljutito

»... during those twenty-five years I have never known anything but disaster result when English people and Indians attempt to be intimate socially.« (161)

U »The Heart of Bosnia« Mr. Stevens upozorava Fanny da
»... it is not dignified for an Englishwoman to allow such intimacies« (4)

misleći na prisnost s domaćim mladićima, da bi u daljnjem razgovoru skrenuo njenu pažnju na opasnost od poigravanja s njihovim osjećajima.

»Reject their love at once, and we are safe. Accept their love, and perhaps we are still safe. But play with their love, and we court unimaginable disaster.« (6)

S druge strane, Fanny Stevens ima neke osobine Adele Quested iz *A Passage to India*. Tu je njena uporna, gotovo tvrdoglava želja da, suprotstavljajući se očevim opomenama, nastavi sa svojim hirovitim nastupima prema Mirku i Nikoli. A zastrašujuće mogućnosti sukoba s tom nepoznatom zemljom i njenim ljudima, onakvima kakvima ih vidi britanski konzul, dadu se lako usporediti s opisima zemlje, prirodnih pojava, neobjašnjivih i zastrašujućih kontura Indije u *A Passage to India*. Te i druge sličnosti i moguće usporedbe mogu ukazati na jednu novu dimenziju u vezi s otkrivanjem tematike i značenja romana *A Passage to India*. Forster je prvi put posjetio Indiju 1912—13. godine kada je i počeo pisati taj roman, a završio ga 1924. godine. »The Heart of Bosnia« nastala je dakle prije

njegove posjete Indiji. Taj podatak ide u prilog pretpostavci o dvije teme koje Forster razrađuje u romanu *A Passage to India*. Forsterova preokupacija s problemima širih, sveopćih ljudskih odnosa, bez obzira na prostornu i rasnu pripadnost, osnovna je tema njegova romana o Indiji, a odnosi između Engleza i Indijaca samo su jedan vid toga problema. Zato se drama »The Heart of Bosnia« može smatrati, u izvjesnom smislu, pripremom za kasnije djelo o problemima općeljudskih odnosa, među kojima odnosi različitih rasa, civilizacija i različitih geosocioloških sredina zauzimaju značajno mjesto. U tom svjetlu drama »The Heart of Bosnia« dobiva i dodatno značenje, jer nam kazuje nešto o evoluciji piščeva stava u odnosu na spomenute probleme. Stoga, bez obzira na njenu neveliku umjetničku vrijednost, dramu »The Heart of Bosnia« ne možemo zaobilaziti u proučavanju kako Forsterova romana *A Passage to India* tako i ostalih njegovih djela.

I. MARDEŠIĆ

Ivo Mardešić: STRUCTURE AND MEANING OF FORSTER'S NOVEL A Passage to India AND HIS UNPUBLISHED PLAY The Heart of Bosnia

Summary

Analyzing the syntax of the first sentence in chapters »Mosque« and »Caves« the author points out its importance for the structure of the novel — and eventually its meaning. Parallels with certain musical forms have been studied and the relevance of such comparison stressed—primarily for discovering the structure of the novel *A Passage to India*. Forster's unpublished drama *The Heart of Bosnia* has been described as a sort of preparation for his masterpiece, since it is preoccupied with the problem of the relations between the English and the inhabitants of »less civilized« areas. Comparing the two works, therefore, the development of Forster's attitude can be followed. The play itself is considered rather »undramatic« — a supposed reason for its not having been staged so far.